

MACARLAR'IN TÜRKLER'DEN ÖĞRENDİĞİ BOSZORKÁNY "CADI" GELENEKLERİ HAKKINDA

About the Boszorkány-Witch Traditions Which the Hungarians Learned From
Turks

Éva CSÁKI*
Çev: Mustafa SAVOĞLU**

Öz: Türk ve Macar halklarının göç döneminde oluşturdukları ortak kültürünü geleneksel dini inançları, büyücüler ve periler bakımından özellikle eski halk edebiyatında araştırmalıyız.

Bugüne dek bu tür sözlü tarih birçok sebepten dolayı pek az araştırılmıştır. Makalenin yazarı ise tam da folklorun araştırmasını vurgulamaktadır, çünkü kendisine göre bugüne karanlıkta kalmış eski ilişkilerimizden birçok detay bu sahadan beklenebilir.

Anahtar kelimeler: eski Türk – Macar ilişkileri, halk edebiyatı, cadı

Abstract: The traditional Turkic – Hungarian culture that was created in the period of the migration has to be researched also from the point of view of traditional beliefs, magicians, witches and fairies, sorceress, etc. present in folk literature mainly in tales. This kind of oral history is not very much researched due to many reasons. The writer of this article wants to underline the necessity of the research of folk lore in general, because it can also serve as a source of early connections hidden so far.

Keywords: early Turkic – Hungarian connections, folklore, witch

Soruyu Macarlar'ın tarih öncesi bakış açısı ile ele alacağım. Macarlar'ın bozkırda ilk kez bağımsız olarak görülmeleri M.Ö. 1000 ve 500 yılları arasında mümkündür ve bundan başlayarak yurt tutuşa kadar atlı göçebe bir halk olarak göçler döneminde hep birlikte Türk kültürünün baskın olduğu çevrelerde hareket etmişlerdir. O zamanki Türk halklarının Macarlar üzerinde tam olarak nasıl bir etki bıraktığını bilmiyoruz ancak kuvvetli Türk etkisi izlerini bırakmadan ortadan kaybolmuş değildir, Karpat havzasına yerleşenler ile ilgili olarak dosdoğru iki dillilikten söz edenler de

* PhD P. Pázmány Katolik Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü

** AÜ DTCF Hungaroloji Anabilim Dalı, P. Pázmány Katolik Üniversitesi Macar Dili Bölümü

vardır. Yurt tutan atalarımızın Türklük bünyesinde, Türk kültürüyle, Türk gelenekleriyle ve inançları ile ortaya çıktılarını kesinlikle biliyoruz. Yağmur duası, gökyüzüne kadar erişen ağaç, mucizevî geyik (hani olur ya kafasındaki boynuzları arasında dallanıp budaklanan hayat ağacıyla) ejderha, ördek ayağı üzerinde dönen kale ya da *basirgan* 'cadı' bunlar arasındadır diyebiliriz.

Eğer Karpat havzasını istila etmiş Macarların ataları hala Türkçe konuşuyor olsalardı, buna kimse şaşırılmazdı. Her ne kadar pek çok Türkçe alıntı kelimeler bulunduruyor olsak da Macar dili bir Fin-Ugor dilidir ve sonraki Türk etkisi de Macarcaya ulaşmışsa bile yine de, örn. atıcılık terimleri, atların renklerine verdiğimiz isimlerimiz, at bakım aletleri, silah isimleri vs. ana dilleri, Ugor dil ailesi akrabalarımızla dikkate almak kayda değerdir. Dilimizin ayrı oluşuna hâlihazırda pek çok açıklama doğmuştur, örn. Macarlar, Bulgar-Türk politik bünyesinde ayrı ve bağımsız bir kavim oluşturmaktaydı, bu yüzden Türk dilini benimsememişlerdir.

Bárci Géza, Macar dil tarihinin eski Macar döneminin ikinci yarısını Türk dönemi olarak adlandırmıştır, o zamanki Türk etkisi dilimizde oldukça güçlü idi. Macar dilinin, yurt tutuş öncesi alıntı kelimelerinin analizine bir süreliğine ben de giriştim. Karşılaştırmalı Türk müziği araştırmalarından, János Sipos'un Azeri, Kazak, Türk, Karaçay, Kırgız halk müziği araştırmalarından özlü bilgiler kazandık. Bunların en mühimleri eski halk müziği zemininde Türk, Karaçay, Kırgız-Macar ağıt ve diğer eski üslup benzerlikleridir.

Ne kadar çok böyle noktaları birbirine bağlarsak Türk etkisi o kadar daha güçlü ve kesin bir şekilde biçimlenir. Başka nasıl konular ele alınabilir? Örn. Türk kültüründen kılık kıyafet, yemekler, çeşitli el sanatları ayrıca halk masallarımızdaki karakterler, dili kullandığımızda da Türk etkisinin hatırı sayılır izleri bulunur.

13. y.y.'da (kayıp bir 11. y.y.'a dayalı) Simon Kézai'nin kroniği asıl efsanemizi mucizevî geyik sözünü içerir. Ménrot'un ilk göz ağırları Hunor ve Magor bir av vesilesi ile aniden ortaya çıkıveren bir kıralın avına işkence ettiler ve tam olarak Azak Denizi'nin bataklıklarına kadar takip ettiler. Burada yeteri derecede çimen, ağaç, çok fazla kanatlı hayvan, balık ve av buldular, buraya yerleştiler de, Alan Prensligi'nin iki kızı ile koca bir milleti çoğalttılar. Bu efsaneden şunu kesinlikle bilebiliriz ki göçler sırasında Azak denizi Macarlar'ın ufkunda idi.

Mucizevî geyik efsanesini Kafkasya'da yaşayan ve Türk dili konuşan Balkarlar'dan da, başka bir deyişle Kafkasya'nın mucizevî geyik avından bahseden türkülerini Nart destanından da biliyoruz. Nart efsanevi kahramanı Özümek Batır'ın güneş ve ayın birlikteliğinden doğan karısı Satanay, şifacı kadın olmuştur.

ANAYURT KAFKASYA'DAKİ TÜRK ETKİSİ

Göçler sırasında Macarlar Kafkasya'dan kuzeye doğru, 5. y.y.'da Kuban nehri'nin taşrasında yaşadılar. Bu bölgenin büyüklüğünden Rus tarihi kaynakları yüzyıllar önce ilk kez 1650'de Karaçaylılar'dan bahsetmiş, ve Karaçaylılar'ın zamanla buradan daha büyük güvenlik sağlayan Kafkasya yaylalarına göçmelerinden.

Şüphesiz ki yurt tutuş öncesi alıntı sözcüklerimizin bir grubunu bu bölgede o dönemin Türk lehçelerinden benimsedik. (*körte* 'armut', *alma* 'elma', *dió* 'ceviz', *som* 'kızılçık', *szőlő* 'üzüm', *bor* 'şarap' ve şarap yapımında kullandığımız birkaç terim vardır). Hazarlarla olan ittifak sürecinde onların dillerinden de Türkçe alıntı sözcükler yaptık ve hiç şüphesiz Onogur Türkleri'nin dillerinden de.

İnanç dünyamızın Eski Türkçe alıntı terimlerinden, örneğin eski din papazlarına ilişkin *büvös* 'büyülü, sihirli', *bájos* (*bübájos*) 'büyüleyici' (Pais 1975:17), buna ilâveten *báj* 'alım', *bocsánik* 'bağışla-', *bocsát* 'bırak-', *boszorkány* 'büyücü, cadı', *bölcs* 'bilgin', *bú* 'üzüntü', *búcsú* kutsal bir yeri ziyaret', *bű* 'cazibe', *bűn* 'suç', *csök* 'toy', *egyház* 'kilise', *érdem* 'erdem', *gyász* 'yas', *gyónik* 'günah çıkart-', *ige* 'eylem', *igéz* 'büyüle-', *kép* 'gibi', *koporsó* 'sanduka', *örök* 'ebedi', *terem* 'doğ-', *tor(?)* 'toy, ölü yemeği', *ül* 'otur-', *ünnep* 'aziz gün' (Ligeti 1986:271) gibi çok sayıda ögesi bununla ilişkilendirilebilir.

Günümüzde Kafkasya'da yaşayan Türkler arasında özellikle Karaçaylara vurgu yapamamın nedeni, son on yılda iki tane gayet önemli Karaçayca sözlüğünün de ortaya çıkması ve böylesine uzun süreliğine araştırmacıların bundan yararlanamamasıdır. Bunlar ve de Karaçay folklorunun (Atasözleri, halk müziği sözleri ve şiirler) incelenmesi bugünkü konferansa çok büyük yardımlarda bulundu. (Böylesine benzeyen bir diğer Kafkasya'da yaşayan iki Türk topluluğu Nogaylar ve Kumuklar'ın dilini ve geleneklerini derin bir şekilde araştırmak da değerli bir şey olmalı.)

Sanırım Karaçaylılar ile günümüzün öteki Türk dillerinde belgelenebilir olmayan daha fazla ortak kelime bulunuyor (bkn. Tavkul 2000). Macarca *agár* 'tazı, av köpeği': Karaçayca *eger*, *kóró* 'kuru bitki sapı': *kavra*, *kóris* 'dişbudak (ağacı)': *kürüç*, *csóka* 'alakarga': *çavka*, *orsó* 'iğ': *urçuk*, *kép* 'gibi': *kep*, *som* 'kızılçık': *çum* (Tavkul 1993:22-23), *köldök* 'göbek': *kindik*, *ész* 'akıl': *es* vs.

Karaçayların ünlü yaz yaylalarının adı *Muhi*'dir, ki bu da bizim Muhi bozkırımının adını, başka bir deyişle yukarı Macaristan Mohi köyünü anımsatır (Kósa 1979:123). Özel toplumsal sınıflarını günümüze kadar korudular, üç katmanlılıklarını (Dük, özgür halk, köleler) incelemeler açıklar. Ailelerin her Karaçaylı'nın bildiği damgaları vardır. Yaygın Karaçay soyisimleri daha ziyade *Baço* ya da *Kipke* Macar soyadları arasında da yer almaktadır. Bundan sonraki soyisimler kendilerini Kuman asıllı bilen öğrencilerimizin durumunda da ortaya çıktı. Macaristan *Csallóköz*'üne ait verilerde aynı şekilde kuzey *Szigetség* köycüklerinde de çok *Karcsa* isimli kişilerin

yaşamayı dikkatimi çekti. Bu soyisim, halkını düşman önünde Kafkasya'nın en yüksek tepesine çıkaran Karaçay Kahramanı'nın adı ile aynıdır.

Kafkasya'nın 'armut ağacına tapma' inancı hakkında yazdığım makaleme Dezső Csánki'nin Mátyás dönemine kadar olan o döneme ait yer isimlerini içeren yer isimleri sözlüğü daha yeni bir bilgi grubu sağlamıştır. Bu konuda 1322'lere ait *Regkurthwyly* [eski ya da yaşlı *körtvély*], buna ilişkin olarak 1295/1403 yıllarına ait *Yurkekurtuveli* [jürkekürtvély] ve 1330 yıllarına ait *chakankurtuele* verilerini tesadüfen buldum. *Regkörtvély* verisini Pais'e (1975:136) göre 'varázskörtvély' – yani 'büyülü armut ağacı', herhangi tek bir *körtvélyfa* ya da *körtvélyfa* grubudur: ügyü-fa ~ igy-fa adakların yerine getirilmesine hizmet eden 'aziz ağaç'. Daha sonraki mümkün bir diğer anlamı ise: eski: öregkörtvély'. Ortaçağda dahi kesinlikle aziz ağaçların saygın geleneği vardı. "1629 hakkında Sandor Takats, hilalden sonraki ilk Pazar gününde Zrinyiler'in mülkünde yaşayan büyük ıhlamur ağacını papazın, uğurlarına ayinler yaptığı büyük bir Hristiyan-Türk kalabalığının ziyaret ettiğini yazıyor. Ağacı öpüp duruyorlar ve dilek tutarlarsa da dertlerine deva bulacaklarına inandılar."

Macar halk masallarında vuku bulan artık büyücüye *boszorkány* sevk edilme bilgisini daha önceki makaleme ilişkin olarak Kafkasya geleneklerini koruyan *körtéfa* 'armut ağacı'nın kutsallığı hakkında yazmıştır.

Bir diğer masalımızda ise ejderhanın annesi olan bayan büyücü *boszorkány* of çekerek üç gelinine kocalarını küçük şehzadenin yemiş olmasından yakınıyor. Üç gelin intikam almaya yemin eder. İçlerinden biri armut ağacına dönüşmeye ve eve dönen üç şehzadeye dallarından zehirli meyve ağırlamaya karar verir. (Solymossy 1927:223).

BÜYÜCÜ BAYAN, CADI "BOSZORKÁNY"

É. Pócs köylü büyücüyü üç şekle ayırdı (2001:422): A, Çevreci/Toplumcu, B, sihirli/büyücü, C, Doğaüstü. Hoppál'ın baskısında yayınlanmış "fehérlófia" adlı ciltte üçüyle de karşılaşabiliriz. Örneğin; yedi başlı, kimi zaman ejderha donuna da giren büyücü, her halükarda tanınan bir Buryat canavarı, doğaüstü grubuna girer.

Macar geleneklerinde genelde kadınlar olmuştur; ilk sırada yaşlı kadınlar olmak üzere pek çok kez de kız bebekler. Yazıda oldukça geç ortaya çıkmıştır, 1570 yılında Heltai'de. Bu büyücü addedilen bebekler âlim olarak bilinir. Örneğin; Kaba'da (Barna 1979:21). Yıl içerisinde bizde en çok büyücüye inanılan gün Aziz György gününe bağlanır. 14. Yüzyıla ait daha ziyade karabasan basmasından korunmak amacı ile uygulanan, gece ibadetinin ardından yatmadan önce üç kez tekrarlanacak muska gibi dini kelimeler ortaya çıkmıştır (Pócs 1985:424). İnekleri, sütlerinin çalınmasından korumak uzun süre devam eden büyücü/boszorkány geleneklerinin hatırlanmasının yardımı ile mümkün olmuştur, örn. ahırın eşğine çivi çakmışlar veya üzerine nal vurmuşlardır. Nitekim basırgan sadece dokunmasıyla, ineğin sırtını okşamamasıyla ya da eşği oymasıyla da sütü alabilme yeteneğine sahiptir (Barna 1979:28).

Süt sağmayı Türkler arasında, eski Karaçaylılar'da Miçipay adlı bir tanrı güvence altına almıştır.

Bu gelenek Balkanlarda da bilinmektedir, Trakya'da Bektaşî köylerinde Mayıs'ın birindeki bahara ait büyük bayramları olan Hıdrellez geleneklerinin arasından derledik. Orada basırganın-bastıranın uzak tutulması için köylü kızlar ve kadınlar şafak vakti ovada ısırğan otu toplarlar ve ineklerinin sütünü çalamaması için bir demet halinde kapıya asarlar. Eşiğin kutsallığı tüm Türk (ve de Moğol) halklarında da bilinir.

Boszorkány kelimemizden de hâlihazırda çok kez ve çok şey anlattılar. Bu konuyla ilgili bilinmesi gerekenleri, Eski Batı Türkçesi (makalemde WOT) hakkında yazdığı el kitabında en son Róna-Tas (2011:158) özetledi. Gombocz (1908:23), hatta daha sonraları Vámbéry de Türkçe *bas-* fiili ile ilişkilendirdi. Ligeti (1986:188) geç kadim Macar dönemi alıntılar arasına sıraladı. Büyücünün/cadının da böyle bir yeteneği bilindiktir: Hortum şeklinde ortaya çıkan kuru otları kapıp uçuşturan ya da geceleyin yayaları günaha teşvik eden "güzel kadın" (Peri kızı iblis), hani olur ya sürülerde baştan çıkartır (= Hristiyanlıktaki şeytan) daha doğrusu karabasan (Pócs 2001:422) vardır.

Taltoş ve büyücü pek çok ortak yeteneğe sahiptir, örn. Her ikisi de kılık değiştirebilir (Hajdúböszörmény'de Basırgan sadece kafasının üzerine kalkarak hemen o an kendisinden Macar ineği: 'magyar tarka tehén' ya da domuz oluşuyor.), büyücü kötü bir kişiliğe sahip olduğu için de bir birlerine düşmanlar. Tipleri Asyalı beyaz ve siyah şamanları cezbediyor, her iki Macarca isim *táltos*, *boszorkány* de Macarca'da Türkçe'den alıntı kelime. Şamanlar'ın da tesiri olduğu gibi, Taltoşların da büyücünün de taltoş-atı, mucizevî atları vardır. Bunların yardımı ile gökyüzüne uçabiliyorlar. Herkes şaman olamaz, kabiliyet-görev miras olabilir, büyücülük hakkında da bunu *Hortobágy* çevresinde devam ettiriyorlar. Bunu okumak mümkün değil fakat Basırgan/cadı ölüm döşeginde el sıkışarak hazırda bulunan birisine devam yeteneğini verir. El sıkışarak büyücülük/cadılık yeteneğini elde eden kişi çok hasta olur, aynen şamanların varislerinin olduğu gibi (Barna 1979:20).

Taltoşlar halk söylemlerimizde alev ya da hayvan şeklinde ortaya çıkar, bu şekilde başka taltoşlarla da birbirlerine çarpırlar ve yetenekli olanlar doluyu da önlemek ister. Şifa işlerinden anlarlar, dişli doğarlar (hatta belki ihtiyaç duyulmayan kemiklerle), en temel besinleri süttür.

Burada Ligeti'nin iki farklı anlamı olan Özbek makalesini *basırgan*-ı aktarıyorum: "Kadın basırgan" ve "kötü rüya görmek". Ligeti'nin alıntılanan makalesinde anlambilimsel bakış açısı ile *bastırgan*, *basırgan* (< **basırgan*) aslında *nyomó* 'bastıran', *ami nyom* 'bastıran şey', *lidércnyomás* 'karabasan', *aki nyom* 'bastıran şey', *lidérc* 'karabasan' karabasanla ilgili gerçeğin birleştirilmesinin Pais sayesinde olduğunu yazmıştır (1975:85).

TESZ 352: Eski Türkçe kökenlilere atf edilir. "Macarca kelimeye uygun olan

Türkçe *basırğan* (kadın) ‘nöi boszorkány’ ispatlanabilmiş değil, ancak onunla benzer şekilde türemiş Özbek dilindeki ‘nöi(kadın) boszorkány’ (MNY 43:12) ve Çuvaş kökenli Votyak *busturgan* ‘karabasan, ev cini, uyku esnasında insanları bastıran cin ya da gulyabani’ (NyK 20:467)...”

Karaçayca *basdiriklanuw* “bastıran, karabasan” kelimelerinin yanında bu kategoriye ait olan pek çok kelime vardır, bir netlik olmadan : *fel anası* ‘rüzgarları yöneten tanrıça’ ve oğlu *gilan*. *Kürek Biyçe* yağmur büyücüsünde adı geçen büyüleyici kadın kuvveti motifine dayalı kadın kıyafeti giydirilmiş bir kayıkçı. Büyücü ‘varásló’ ifadesi için Karaçaylıların pek çok kelimesi vardır: *adiham*, *ašham*, *erk bidji(wuk)* ‘şaman, büyücü’, *gözderçi* ‘kâhin, falcı’, *halmeš(çi)*, *hamjaw*, *hüynüçi*, *kimsaçi*, *hamma – hürsa* ‘büyücü, şaman, üfürükçü’, Buna ilişkin olarak Macarca “varázs” büyü-sihir anlamındaki kelime de önemli bir bilgidir: O dönemin Türkçe alıntı sözcüklerimiz bakımından, Karaçay Türkçesi’ndeki *közbaw* ‘sihir, aldatmaca, hipnoz’ kelimesinin de Macar dilinde genişçe bir ailesi vardır.

Benedek Elek (1988:186) bir masalında (Basırğanlık adlı başlıkla) oğlan babasının huzuruna şu şekilde çıkmıştır:

“Kıymetli babacığım, ben gidiyorum, basırğanlığın ne olduğunu tam olarak öğrenene kadar da rahat etmeyeceğim.” Babası bunun yeterli olduğunu söyledi, kalmasını, gitmemesini, büyücülüğün kadınlara ait bir şey olduğunu, bunun bir erkeğin derdi olmadığını söyledi.” Benedek Elek de basırğanı kadın bir karakter olarak düşünmüştü ancak bu uğraşın öğrenilebilen bir şey olmadığını ve adı geçen masalda da oğlanın bunu öğrenemeyeceğini de biliyordu.

Az egy boszorka van... ‘Bir basırğan var’... şeklinde başlayan halk şarkımız herkesin kulağında yankılanır. *Boszorka* ve *boszi* Macarca < *boszorkány* kelimesinin geç dönemlerdeki biçimidir. Her ikisi de daha ziyade sevimli, hafif taklıma anlamı olan kelimeler, kızlara ve genç kadınlara söyledikleri hayranlıkla karışmış tahrik edici bir kelime.

DEMİR BURUNLU CADİ KADIN ‘A VASORRÚ BÁBA’

Boszorkány ‘cadı, büyücü’ bizim dilimizde şüphesiz Türk etkisindeki geleneklerden kaynaklanmıştır. *Vasorrú bába* yapısını aynı bağlamda kullanıyoruz. O, kaz ayağı üzerinde dönen kalenin hanım ağasıdır ancak şans o ki koca bir burun yüzünü çirkinleştiriyor.

Radloff (1866:44)’un Altay yöresine ait yaptığı derlemeler sırasında *Täktäbäi Märgän* adlı masalda hanın kızının büyüleyici güzellikte dadısı’nın değişmez sıfatı, *yäs tumçuktu* ‘bakırbrunlu’ hatta ‘bakır gagalı’dır. Kocakarılardaki bakırburun, şaman inancına sahip Teleütler’in geleneklerinde de biliniyor (Solymossy 1927:225), (Voigt

1978:347). *ǰez* (Tavkul 2000:150) kelimesi de Karaçaylıların dilinde aynı 'bakır' anlamına sahip bir şekilde ortaya çıkıyor.

Macarca'da *Vasorrú bába* 'demir burunlu cadı' kelimesi yerine, onunla tamamen aynı anlamda olan *boszorkány* kelimesini, eş anlamlı olarak kullanıyoruz (Solymossy 1927:218), (Voigt op.cit.). *Vasorrú bába*'nın 'demir burunlu cadı'nın hani olur ya çentiklenir ise zaman zaman bilemesi bile gereken pürüzlü sivri iğne uçlu bakır burnu, başka bir yerde bulunan sivri uçlu bakır dili, veya bakır dişleri vardır. Kimi yerlerde bilhassa küçük çocuklara tehlikeli, kocaman görünen, herşeyi yeyip yutan yamyamlardır. Macaristan *Hajdúság* bölgesinde *boszorkány* ın insanlara, özellikle küçük çocuklara çok zarar verebildiği geleneğini devam ettiriyorlar. ("Küçük kalbini yiyeyim!" 'Egyem meg a kis szívét!').

Bütün gölü tek seferde içebilen, insan etine aç *vasorrú bába*'nın koskocaman canavar kadın karakteri (Solymossy 1927:224) doğulu masallara gönderme yapmaktadır.

2001 yılında Türkiye'de yaptığım Karaçay derlememde *emegenler* ortaya çıktı, *Ağaç kişi* 'masallardaki orman devi', *Sosurqa* 'Nart destanlarında bir kahraman adı', *ejderha* gibi destan parçaları. Babalar çocuklarına Karaçay mitolojisini masal şeklinde aktardılar. Karaçaylılar'da *emegen* olan kadın küçük çocuklar için dişini biler: *tişlerin bile-* (Tavkul 2000:400), (KMD 350). Başhöyükli Karaçaylılar *emegenlerin* pınar başında yaşadıklarını, her birinin alışmışın dışında güçlü, iri yarı kadınlar olduğunu, aralarında beş başlı olanlar dahi olduğunu anlatıyorlar. Tüylü, kıllı, devasa göğüslerini omuzlarının üzerine çarparak ve yere çömelerek pınardan su içebiliyorlardı. Çocuklar, arkadan sütlerinden emmiş, içlerinden birisini bir emegen yakalamış ve eve götürmüş. Dişlerini orada çıkardı ve iyice bilece ki çocuğu yiyebilirdi.

Karpatlar'ın ünlü destanında *emegenler* (Kovács 2003:104) Nartlar'ın en temel düşmanlarıdır. Üç türü vardır, her biri oldukça gaddar. Biri iki-üç-dört-beş başlı ve kuyruklu, ihtişamlı bir sürüngen, vücutlarının üst kısmı insan vücudu. Kafaları kocaman, yılan gibi gözleri, ağızları, dilleri vardır. İkinci şekilleri çok uzun boylu, kötü kokan, iki ayağının üzerinde yürüyen. Kılları kızılımsı, ciltleri çatlamış, kurbağa gözlü ve kurbağa ağızlı. Bunlar çatlaklarda, ormanda, bataklıkta, mağaralarda yaşarlar. Üçüncü tipteki *emegen* tek gözlü, altı veya yedi parmaklı, sivri pençeleri olan, iki ayağının üzerinde yürüyen, koca kafalı, burunsuzdur. Ağızları kulaklarına kadar açılıyor. Akılları yok ancak Nartlar'dan on kat daha güçlüler. Soğuğa karşı duyarlılar, Kışı yeraltında geçirirler.

Karaçaylılar'ın *boszorkány* için başka bir kelimesi daha var: bu kelime obur kelimesidir. Karaçay-Bakarlar'da bu kötü bir hayalet yaratık, kendine özel gizli dili olan şer *basırgan* 'cadı', *obur til* 'büyücü'. Bir yerde bir çocuk doğduğu zaman, orada kızlar yeni doğmuşu obur alıp götürmesin diye bir hafta sabahlamışlar.

Ejderhaların annesi *vasorrú bába* ‘demir burunlu cadı kadın’ ördek-kaz ayağı üzerinde dönen bakırdan kalede yaşıyor. *Bába* sözcüğü Macarca’da Slav soylu bir sözcüktür ve *vasorrú*’nun biçimi Slav ve Alman masalalları’nın dağılımında da bilindiktir, kalesi yine aynı şekilde ördek-, kaz- ya da horoz ayağında dönüyor.

Vasorrú bába ‘demir burunlu cadı kadın’ takma adı ile büyücünün ‘*boszorkány*’ diğerlerinin arasındaki şaman özellikleri: başta hayvanlar olmak üzere, bir tekerleğe dahi, ateşin alevlerine, ihtiyaca göre hiç beklenmedik bir durumda neredeyse herhangi bir şeye dönüşebilmesidir.

Aynı şekilde taltoşları, sihirbazları, ve taltoşların atını rüzgar destekleyebiliyor. At şeklinde ortaya çıkan *boszorkány*’ı nallıyorlarmış dahi (Dömötör 1998:295). Kesin olan masalarda ejderha ya da annesi, büyücü insanları taş a da çevirebiliyor, gözleri ile kavga ediyor, başka bir deyişle afsunluyor, sihirliyor, büyülüyor.

BÜYÜCÜLERİN ‘*BOSZORKÁNY*’ KUŞTAN GEÇEN VASIFLARI

Karabasan kimi zaman insanlara saldıran bir gece vakti ‘bastıran’ şeytandır, kimi zaman koruyucu bir ruh, hatta yardım sever ruh olarak algılanan insancıl bir yaratık (detaylı şekli Pócs 1990: 565-567). *Boszorkány* Yeni SzentMargita’da gece geç vaktte eve doğru ilerleyen genç adama Kaz kılığında eşlik etmiş (Barna 1979:21).

Lidérc ‘karabasan’ kelimesinin, *lúderc/lúderc* hatta *lúdvérc* şeklinde telafuz edildiği yerler de vardır. *Boszorkány* arkasından, Noel akşamı ölenlerle aynı karabasanlar bırakır (*lúderc* gibi). “Kaz ayağının adı ne idi?” sorusuna verilen yanıt (kaz ayağı, ve *lúderc* yerel sıfatı) tipiktir. Bu sebeple *lidérc* ve *boszorkány* birdir ve gece vakti bastırması ‘*lidércnyomás*’tır. *Lidérc* ‘cadı’ aynı büyücünün de ortaya çıkış şekillerinden biri olan yumurtadan çıkan bir varlıktır, böylece kesinlikle bir kuştur. *Lidércsirke* ‘karabasan pilici’ birisinin koltuk altında kuluçkada olabilen, doğüstü bir yaratıktır. ... *lidérc/mora-szerű* ‘karabasan iblisler’ tüm Macar dili konuşulan bölgelerde (daha çok güney Slav halklarının inançlarına benzer şekilde) büyücünün “doğüstü” özelliklerini zenginleştirdiler.

Malum duaları *Ludvérc*’in defedilmesi için de okurlar, uzakta yaşayan evli çift olarak ortaya çıktığında ve evde kalanı ayarttığında, o hızlıca bu duaları üç kez okur (Pócs 1985:422). *Vasorrú bába* (*Ethnographia* 1946:89, 1957:168 - ugor) Macar geleneğinde de gece görülen ışıktan (iyi veya kötü bir şeyin habercisi olup olmadığı belli olmayan ışık.) bahsederler. (Bartha 1998:482).

Lidérc hakkında Macar halk geleneklerinde bir eşarp şeklinde uçup gittiğini yazdılar.

|| (KMD 336)

Satanay Biyçedi onov etgen Maraga
Hapar eşitib kelib kiredi araga
Karaçaylılaga teşib atadı Ĵ avlugun

Satanay Biyçedir akıl veren Mara'ya
Haberı duyup gelip giriyor araya
Karaçaylılara çözüp atıyor başörtüsünü...

Hortobágy'in alkalik otlaklarında çobanlara göre bahar yağmurlarından sonra çok fazla mantar yetişen bölgede, pek çok yerde daire biçimindeki kızıl lekeler görünür. Böyle yerleri Kabalılar *ördögkeringő* 'iblis çevresi' olarak adlandırır, bizim kaldığımız yerde, dağda ise *boszorkánykör* 'cadı çemberi' olarak isimlendirilir. Bu dairelerde büyücüler *boszorkányok* ya da sihirli güzel kadınlar ışık suretinde dans ettiği geceler vardır.

Bataklık, sulak yerlerde bazen alev biçiminde, bazen ise ateşten tekerlek biçiminde yuvarlanmışlar. Böyle bir olayı, örneğin *Csigér*¹ adlı sınır toprağı hakkında not etmişlerdir.

DÖNEN EV MOTİFİ

Voigt (1998:231) daha önceki araştırmalarının sonucu olarak nitelendirilmiş geleneklerimizi yurt tutuş öncesi olarak derlemiştir, örneğin; Kaz ayağı üzerinde dönen kale, Taltoşlar'ın duellosu, cadı kadın 'vasorrú bába', ejderha öldüren 'sárkányölő', bir adımda 7 mil giden çizme, doğa üstü güçlü bir erkek, vs. vs., ya da halk masallarımız arasından bilinenler şöyledir: Kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde (Hol jársz, ahol a madár sem jár), bir varmış bir yokmuş (Hol/Egyszer volt, hol nem volt), vs. Bunların Türkçe eşlerini bir çok kişi ortaya koymuştur.

Macar halk masallarında büyücü cadının evi kuşun ayağının üzerinde döner. Bu dönme esasen kaz-, ördek-, tavuk ayağıdır ancak herhangi başka bir kuşun ayağı da olabilir. Solymossy (1928-29:137) ektikleri derlemiştir: horoz, güvercin, saksığan, leylek, serçe, tavuk, karga, kuzgun, hindi, turna, vs. Tüm kuşlar arasında en yüksek uçan ve bu yüzden büyük saygı gösterilen (örn. Bektaşiler tarafından) kaz Türkler'in aziz kuşudur.

Doğada oradan oraya gezinen, göçebe çadırında ya da kimi zaman açık havada uyuyan göçebe halklar arasında Türkler gökyüzünü de büyük göçebe çadırının çatısı olarak addetmiştir. Kutup yıldızı hayali bir sırığa bağlı biçimdedir ve dünya bunun eksenini etrafında dönüyor (Solymossy (1928-29:144).

Orta ve Yukarı Asya'da şamanlar büyü çadırlarında obanın ortasına kökleri ile birlikte yerleştiriyor, şaman kendinden geçtiği sırada, açıldığında gökyüzüne doğru açılan canlı duvara tırmanıyormuş. Gökyüzüne kadar uzanan duvar, ekseninin etrafında gökyüzü

¹ Macarca'da *csiger* de bir Batı Eski Türkçe alıntı kelimesidir (WOT 242).

de (ve onunla birlikte gökyüzü tanrısının sarayı) dönen gökyüzünü tutan duvar sembolü haline gelmiştir, Bunun efsanesi (yağlı direk) halen Karaçaylılar arasında yaşamaktadır, bunun hakkında Yazılıkaya’da ulusal bayramlarında kayıtlar hazırladık ancak daha fazla kaynaktan, Yakut, Uygur ve başka başka Moğol geleneklerinden de biliniyor.

Solymossy, Macar halk masallarında ortaya çıkan dönen kaleleri çeşitlerine göre sıralayarak özetlemiştir, ayrıca Radloff (1866:92/140) Altay Tatarları’nın kahramanlık şiirlerinden *Ay qan*’ın bir parçasını alıntı yapıyor. Bu konuda destanın kahramanı ak Han’ın oğluna, siyah Han karşısında yardım ediyor. Buna karşılık olarak onun babasını kendi çevresinde dönen bir kıral kalesine götürüyor (1928-29:140).

Róheim (1984:269) dönen kaleyi eski hadiseyle özdeşleştirdi. Bilindik mitolojik kahraman Özümek’in masalında ortaya çıkan dönen dünya özel olarak derlenen Karaçay masalında da ortaya çıkmıştır. Kahraman avlanmaya gider, çoban çocuğu ise bir nevi mandıra görevi gören *Koš’ta* yalnız bırakır. Çocuk başı boş dolanıyor ve *emegenlerin* eline düşüyor. Özümek avdan eve döndüğü sırada çocuğun kaçırıldığını görüyor ve derhal aramaya koyuluyor. Duman çıkan yere doğru gidiyor. Dokuz tane *emegenin* ateşin etrafında oynadığını görüyor. İçlerinden birinin şöyle dediğini duyuyor: “Yaşasın oyuncığımız geldi!” ve derhal çocukla top oynamaya başlıyorlar. “Belki de öğlen yemeği olarak iyice pişirmek için kazanın içine atmak gerekiyor.” dedi bir diğeri. Zeki Özümek dikkatlerini çekmek için meydan okudu ve emegenlere dili ile Elbruz Dağı’nın buzunu yalayan, kurduyla 5 dağın sineklerini öldüren, Mıñı taw’da yaşayan eşsiz koca öküz hakkında masal anlattı. (Daha sonra Emegenlere karışık sayılabilen içerisinde gruplandırılmış Odyssey unsurları içeren ve şöyle duyulan bir soru sordu:) ...Çobanın gözüne kürek kemiği fırlatmışlar, akşam yaşlı annesi zor bir şekilde de olsa çıkartmış ve oğluna onun toz zerreciği olduğunu söylemiş. Uzağa fırlatmış, daha sonra kemiğin üzerine toprak atmışlar, üzerine yerleşmişler. Köylüler tüm dünyanın onlarla döndüğü bir sabaha uyanmışlar ve bunu evlerin kapı eşiğinden ya da pencerelerinden farketmişler.

Bir sabah bir tilki oraya gitmiş, kürek kemiğini kazımış, ve kemirmeye başlamış. Köylüler, hemen kapıvermişler, derisini yüzmüşler, derisinin yarısından tüm köye şapka yapmışlar. Bir zavallı (Karaçayca metninde *ĵ arli* : Eski Batı Türkçesi *yarliĵ* > Macarcası ise *gyarló* ‘zayıf nitelikteki’) hamile kadın çocuk doğurmuş, tilkinin geriye kalan yarım derisinden bebeğe bir kalpak çıkmamış.

Zavallı dul kadın köylülere bu yüzden yakınmıştı. Özümeğ emegenlere bu masalı anlatmıştı, sorusu ise şöyleydi: Dinledikleriniz arasında en önemli olay ne? Emgenler biraz düşünüp taşındılar, her biri söyleyecek başka bir şey buldu, bir birlerinin saçlarına yapıştılar, ve kavga ettiler. (Tavkul 2000:433).

Ágnes Birtalan’ın değerli sözlü bildirisinden biliyoruz ki bu kürekkemiği ile ilgili masal Moğollar arasında da bilindiktir, Tatar akımı bilinen Altın Ordu tarafından Kafkasya’da yayılmış olabilir.

SONUÇ

Geç kadim Macarlara yansıyan Türk dili etkisi, Ugor kökenli Macarlara yansıyan çağdaş Türk kültürünün yüzyıllar boyu süren, daha çok etkisini iyi bir biçimde ifade ediyor. Yaşam tarzını Türkler'in çevresinde değiştirdik: Ormanda yaşayan toplumlardan atlı göçebe, büyük baş hayvan besleyen bir yaşam tarzına, daha sonra ise göçebe hayattan yerleşik hayata. Atalarımız daha uzun-daha kısa süren yerleşmeler esnasında sadece tarım tekniklerini öğrenmediler, aynı zamanda pek çok başka nitelikte bilgiler de benimsediler. Bunlar arasında öne çıkanların daha fazla Macar halk şarkılarının eski katmanlarında ortaya çıkan müzik forumlarının olduğunu söyleyebiliriz.

Her halükârda sihirli peri masalı ve kahramanlık masalının bilindik karakterleri ördek ayağı üzerinde dönen kale, *boszorkány* 'büyücü' ile, ejderhayla ve ejderha öldürenle, bir varmış bir yokmuş '*hol volt, hol nem volt*' diye başlayan kalıp ile, mucizevi geyikle yurt tutuş öncesine dayanır.

Büyücülük yetenekleri elbette erkeklerde de mevcuttur: Debet, Karaçaylılar'ın destanında gökyüzünü yıldızlarla dolduran demirci. *Erős János* 'güçlü János'/ *Fehérlófia* 'Beyaz atlı prens' *Sárkányölő* 'Ejderha öldüren' ile benzerlik kurulabilir. Güçlü János bir ayının ve ormanda yaşayan kadının oğludur, annesinden çok uzun yıllar süt emer, demirci olacaktır ancak gücü o kadar büyüktür ki örsü yere vuruyor, isterse sahibi onu cehenneme gönderdiğinde şeytanı bile yönetebilir. Yurt tutuş öncesine ait motifimiz olan gökyüzüne kadar erişen, yer ismi hatırları da o dönemin yer isimleri sözlüklerinde iyi bir şekilde belgelenen ağaç, kaçmak için kendi vücudundan kopardığı eti besin olarak kullanan kahraman, armut ağacına tapma, eşige verilen değer, yağmur duası, şamanlığın pek çok diğer öğesiyle buna ilişkilendirilebilir. Bunların izlerini Kafkasya Türkleri'nde de bulabiliriz.

Herbiri için pek çok başka bağlantı bulunabilir, bunlar birlikte birbirlerini güçlendirerek o zamanki Macar ve Türk geleneklerini, dilini, kültürünü aydınlatıyorlar.

KAYNAKÇA

- Barna G. (1979): Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp.
- Bartha E. (1998): Néphit, népi vallásosság. in: Voigt V. (ed.): A magyar folklór. (Osiris tankönyvek) Bp. pp. 470-504.
- Benedek E. (1982): A kék lilium és más mesék. Bp.
- Benkő L. (ed.) (1967): A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I. kötet A-Gy. Budapest. pp. 351-352.
- Bereczki G. (2002): A cseremis nyelv történeti alaktana. (Studies in Linguistics of the Volga-Region. Suppl. I.) Debrecen.
- Bereczki G. (2004): A magyar nyelv és a Volga-vidék. In: Andrásfalvy B. – Domokos M. – Nagy I. (eds): Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos kilencvenedik születésnapjára. I-III. Bp. pp. 227-233.
- Berta, Á. (2001): Álmos and táltos. Shaman 9:3. Pp. 99-117.
- Birtalan Á. (1996c): Sámánok révülési eszköze, az *ongon*. In: Birtalan [ed.] (1996): pp. 28-46.
- Clauson, G. (1972): An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- Dömötör T. (1998): Monda. In: Voigt V. (ed.): A magyar folklór. (Osiris tankönyvek) Budapest. pp. 281-302.
- Fodor I. (2006): Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas–monda. In: Molnár Á. (ed.): Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány. II. kötet. pp. 9-37.
- Kiss L. (1999): Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. (A PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I.) Piliscsaba.
- Kósa L. – Szemerkenyi Á. (1973): Apáról fiúra. Budapest.
- Kósa L. (szerk.) (1979): Rozmaringkoszorú. Szlovákiai magyar tájak népköltészete. Bratislava.
- Kovács Á. (ed.)(1988): Magyar mesekatalógus 2. Tündérmesék. Bp.
- Kovács E. (2003): Népköltészet, jelző és asszociáció. 1. Budapest – Debrecen.
- Kovács E. (2005): Török népdalok Európától Szibériáig. A magyar népköltészet török kapcsolatairól. Debrecen.
- Ligeti L. (1986): A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.

- Nagy O. – Vőő G. (2002): Havasok mesemondója Jakab István meséi. Gyűjtötte és közzéteszi ~, ~. (Új magyar népköltési gyűjtemény XXVI) Bp.
- Pais D. (1975): A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.
- Pócs É. (1985): Magyar ráolvasások I-II. Bp.
- Pócs É. (1990): Néphit. In: Dömötör T. (szerk): Magyar Néprajz VII:3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp. pp. 257-692.
- Pócs É. (2001): Átok, rontás, divináció: boszorkányság a vallás és mágia határán. in: Pócs É. (ed.): Két csíki falu néphite a századvégen. (Örökség II.) Budapest. pp. 419-459.
- Radloff, V.V. (1866): Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I. Theil: Die Dialecte des eigentlichen Altaier: der Altaier, Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen. Sanktpeterburg.
- Róheim G. (1984): Mágia és lopás az európai folklórban. In: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok. (Társadalomtudományi Könyvtár) Bp. pp. 229-277.
- Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011): West Old Turcic. Turcic Loanwords in Hungarian I-II. (Turcologica 84) Wiesbaden. [WOT]
- Sipos J. (2004): Néhány megjegyzés a magyar népzene török-mongol kapcsolataihoz. In: Andrásfalvy B. – Domokos M. – Nagy I. (eds): Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. I-III. Bp. pp. 235-267.
- Solymossy S. (1927): A „vasorrú bába” és mítikus rokonai. Ethnographia. pp. 217-235.
- Solymossy S. (1929): Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. Ethnographia. pp. 133-152.
- Tavkul, U. (1993): Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme. İstanbul.
- Tavkul, U. (2000): Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. (TDK Yayınları 770). Ankara.
- Tavkul, U. (2004): Karaçay-Malkar Destanları. Ankara.
- Tietze, A. (2002): Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen. Cilt 1 A-E. İstanbul- Wien.
- Zsilák M. (2002): Betegségek okozói: Mítikus lények, betegség démonok. Adatok a magyarországi szlovákok hiedelmeihez és népi orvoslásához. in: Barna G. – Kótyuk E. (eds): Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 9.) Bp. – Szeged. pp. 127-132.